

Methodology in politics dissertations (Case-study of faculty of World Studies' dissertations)

Reza Bagheri *

Received: 2019/11/14

Accepted: 2019/12/28

Some students may think that method section/chapter of a research, is not very important because in this chapter some anthological, epistemological and methodological accounts repeatedly will be discussed. However, among academics the methodology section/chapter is one of the most important section of a research. One of the main reasons to put 'research method' section or chapter in dissertations or articles is to achieve 'replicability', 'transparency' and 'validity' in empirical studies. This chapter/section needs to outline several issues such as research design, sampling approach, access, the nature of applied method such as interview or observation, coding frame, and analyzing method. If the research method is not fully and appropriately clarified, the findings of research can be easily questioned or dismissed. This paper, with the general aim of exploring some aspects of 'research methods in dissertations' especially in political science and international relations, in a case study, examines the 'methodology section or chapter' in faculty of World Studies' dissertations in the University of Tehran. This paper also is designed to examine the extent in which students tend to use empirical studies. In doing so, this paper by using quantitative content analysis, selected 137 master and PhD dissertations (out of 453) from different groups, languages and years to examine their tendencies towards empirical researches. Based on four key and common elements of research method section: the data collection procedures, study design, selection of participants, and the planned data analysis or analytic strategy it assesses how students clarify their research methods and how they applied these methods in practice. The findings of this research shows that 26 per cent of dissertations were carried out using empirical research methods which in comparison with previous figures, around 6 per cent and around 12 per cent, is a good achievement.

Keywords: Content Analysis, Critical Theory, Dissertation, Empirical Studies, Faculty of World Studies, Interpretivism, Methodology, Politics, Positivism, Research Method, Tehran University.

---

* Assistant Professor of Political Science (Southern African Studies) at Faculty of World Studies, University of Tehran. Tehran, I.R.Iran. rezabagheri82@ut.ac.ir

بایسته‌های روشی در نگارش پایان‌نامه‌های علوم سیاسی (مطالعه موردی: پایان‌نامه‌های دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران)

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۷

مقاله برای بازنگری به مدت ۸ روز نزد نویسنده بوده است.

رضا باقری*

چکیده

فلسفه وجودی بخش «روش تحقیق» برای ارزیابی «کیفیت، اعتبار و تجدیدپذیری» تحقیقات «تجربی - تفسیری - انتقادی» است. اگر این مسئله به خوبی انجام نشود به راحتی می‌توان اصل تحقیقات را مورد خدشه قرار داد. پژوهش حاضر با هدف کلی دستیابی به الگویی برای نگارش «بخش یا فصل روش در پایان‌نامه» (به ویژه پایان‌نامه‌های رشته علوم سیاسی و مطالعات منطقه‌ای)، به عنوان یک مطالعه موردی به بررسی «روش‌شناختی» پایان‌نامه‌های دانشکده مطالعات جهان می‌پردازد که می‌تواند گامی هر چند کوچک در دستیابی به این الگو برای نگارش و ارزیابی «روش‌شناختی» پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم سیاسی باشد. با استفاده از روش «تحلیل محتوای کمی» از میان ۴۵۳ پایان‌نامه منتشر شده، ۱۳۷ پایان‌نامه به عنوان نمونه انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفتند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که ۱۸ درصد از پایان‌نامه‌ها به طور ناقصی به روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی گرایش داشته اما ۲۶ درصد به نحو رضایت‌بخشی از روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی استفاده کرده‌اند. این میزان از استفاده و گرایش به روش‌های فوق می‌تواند از توفیقات این دانشکده محسوب شود زیرا در تحقیقاتی که در گذشته انجام شده است میزان کاربست این روش‌ها به طور میانگین حدود ۶ درصد و یا حدود ۱۸ درصد بوده است.

واژگان کلیدی: پایان‌نامه، تحلیل محتوا، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، رساله علوم سیاسی، روش انتقادی، روش تجربی، روش تحقیق، روش تفسیری.

---

* استادیار گروه مطالعات جنوب و مرکز آفریقا، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
rezabagheri82@ut.ac.ir

مقدمه

بیان مسئله: استفاده از روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی و همچنین «روشنمندی تحقیقات» در انجام پژوهش‌های کاربردی و مسئله‌محور بسیار حائز اهمیت بوده و نقش بنیادین دارد اما متأسفانه در کشور نسبت به اعمال این روش‌ها در قالبی نظام‌مند اقبال زیادی صورت نپذیرفته است. به همین میزان، پایان‌نامه‌های دانشجویی نیز نسبت به کاربرست این روش‌ها و اهمیت دادن به بخش یا فصل «روش تحقیق» غفلت کرده و تحقیقات کم‌اعتباری را تولید می‌کنند. عدم اقبال به روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی و عدم آگاهی از الزامات و مقدمات به کارگیری آنها، به حدی بود است که برخی از آن به عنوان «بحران روش در علوم سیاسی» (حقیقت، ۱۳۸۲) یاد کرده و بسیاری نیز درصدد تحلیل وضعیت موجود برآمده‌اند (افتخاری، ۱۳۸۵؛ دلاوری، ۱۳۸۵؛ سیدامامی، ۱۳۸۹؛ حاج یوسفی و معصومی، ۱۳۹۰) اما همگی بر استفاده محدود از این روش‌ها اشاره داشته‌اند.

اهمیت: این تحقیق و پژوهش‌هایی از این دست می‌تواند در گسترش کاربرست روش‌های میدانی و سامان‌دهی به فصول روش‌شناسی پایان‌نامه‌های علوم سیاسی بسیار راهگشا باشد. البته تأکید بر انجام تحقیقات تجربی و میدانی به معنای تأکید بر «اثبات‌گرایی» و «تجربه‌گرایی» نیست. تأکید بر داده‌های تجربی حتی به معنای نفی دیگر پارادایم‌های روشی مانند «تفسیری» و «انتقادی» نیز نیست چرا که «درگیر شدن در پژوهش‌های تجربی یا استناد به شواهد تجربی به معنای پذیرش اصول فلسفی یا معرفت‌شناختی تجربه‌گرایان نیست» (سیدامامی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۱) چراکه بدون داشتن دیدگاه تجربه‌گرایانه نیز می‌توان درگیر پژوهش‌های تجربی شد (ویلر و ویلر، ۱۳۸۰، ص. ۱۰).

ضرورت: نتایج تحقیقات گوناگون نشان می‌دهد که علی‌رغم اهمیت روش‌های تجربی و میدانی در مطالعات علوم سیاسی اقبال چندانی به استفاده از این روش‌ها و یا پایبندی کامل به الزامات و مقدمات روش‌شناختی آنها وجود ندارد (حقیقت، ۱۳۸۲؛ افتخاری، ۱۳۸۵؛ دلاوری، ۱۳۸۵؛ سیدامامی، ۱۳۸۹؛ حاجی یوسفی و طالبی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۸). عدم شناسایی کاستی‌ها و موانع و همچنین ناکامی در مرتفع نمودن آنها می‌تواند پژوهش‌های علوم سیاسی را دچار بحران نماید.

اهداف: هدف تحقیق حاضر، با اتکاء به مطالعه موردی دانشکده مطالعات جهان، آسیب‌شناسی ضعف استفاده از روش‌های تجربی و میدانی در مطالعات دانشگاهی علوم سیاسی و فراهم نمودن مقدمات طراحی الگویی عام برای نگارش فصل یا بخش روش در پایان‌نامه‌های دانشجویی می‌باشد.

سؤال‌ها: پرسش اصلی این پژوهش عبارتست از: میزان اهتمام دانشجویان برای به کارگیری روش‌های تحقیق «تجربی» و روش‌های بدیل آن مانند روش‌های «تفسیری» و «انتقادی»، چقدر است؟ در همین ارتباط نیز چند سؤال فرعی مطرح شده که عبارتند از: نحوه شرح و تبیین ماهیت، اصول و مراحل مختلف انجام این روش‌ها چگونه است؟ نحوه کاربست عملی روش‌ها به چه میزان شرح داده شده است؟

۱. پیشینه تحقیق

تعداد تحقیقات و پژوهش‌های مشابه در مورد بررسی میزان اهتمام دانشکده‌ها و یا دانشگاه‌ها نسبت کاربست روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی و نحوه تشریح آنها بسیار اندک می‌باشد. تحقیقات موجود را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد:

۱-۱. آثاری که به بررسی روش در مقاله‌های علمی پرداخته‌اند

این آثار عمدتاً به بررسی ماهیت روش‌های بکار گرفته شده در مقاله‌های علمی که در فصلنامه‌های تخصصی به چاپ رسیده‌اند، پرداخته‌اند. در این گروه، ابوالفضل دلاوری با به کارگیری «تحلیل محتوا» و در قالب تحقیق گسترده‌ای به بررسی محتوای برخی مقاله‌های منتشر شده در نشریات تخصصی علوم سیاسی در سه دوره ۱۳۴۹-۱۳۵۸ و ۱۳۶۶-۱۳۷۵ و ۱۳۷۶-۱۳۸۵ پرداخته است (دلاوری، ۱۳۸۵، صص. ۱۱۵-۱۱۸). این تحقیق که مقاله‌های بیان شده را از نظر «نوع تحقیق» و «میزان روش‌مندی» مورد مطالعه قرار داده، نشان می‌دهد که به ترتیب در سه دوره مذکور تنها ۳ درصد، ۶ درصد و ۸ درصد مقاله‌ها از نوع «پژوهشی» (به معنای مقاله‌هایی که مبتنی بر یافته‌های تجربی موجود و یا مبتنی بر پژوهش تجربی خود نویسنده است) بودند (دلاوری، ۱۳۸۵، صص. ۱۱۵-۱۱۸). در تحقیق دیگری که در سال ۱۳۸۹ به انتشار رسیده، سیدامامی با به کارگیری تحلیل محتوا به بررسی محتوای ۲۸۲ مقاله چاپ شده در نشریه‌های

تخصصی علوم سیاسی (۷ نشریه: پژوهشنامه علوم سیاسی، سیاست، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، دانش سیاسی، علوم سیاسی، راهبرد، مطالعات راهبردی) در یک دوره پنج‌ساله می‌پردازد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که چیزی حدود ۸۲ درصد مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای بوده‌اند، حدود ۶ درصد هم از حد چشم‌گیری از یافته‌های تجربی موجود بهره گرفته‌اند، حدود ۶ درصد هم مبتنی بر یافته‌های تجربی خود تهیه‌کنندگان بوده و حدود ۶ درصد هم بر پایه روش‌های بدیل غیرتجربی نگاشته شده‌اند (سیدامامی، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۸). بر این اساس می‌توان گفت چیزی حدود ۱۸ درصد از این مقاله‌ها بر اساس یافته‌های «تجربی - تفسیری - انتقادی» (یعنی دسته دوم، سوم و چهارم) نگاشته شده و بقیه (یعنی ۸۲ درصد) ماهیتی کتابخانه‌ای داشته‌اند.

۲-۱. آثاری که به بررسی روشی پایان‌نامه‌های دانشجویی پرداخته‌اند

در این گروه آثاری قرار می‌گیرند که به طور خاص به بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دانشجویی پرداخته‌اند. برای نمونه، در یک تحقیق قاسم افتخاری (۱۳۸۵) با تحلیل کمی، به بررسی «نحوه ارزیابی هیئت داوران از مباحث روش‌شناختی» ۲۰ پایان‌نامه دکتری در گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران می‌پردازد. البته نقطه تمرکز تحقیق افتخاری محتوای روش‌شناختی این پایان‌نامه‌ها نیست بلکه بیشتر به بررسی الزامات و نحوه داوری مطلوب پایان‌نامه‌ها در این زمینه پرداخته است. در پژوهشی نسبتاً جدیدتری که در مورد پایان‌نامه‌های علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه شهید بهشتی صورت گرفته، حاج یوسفی و طالبی نشان می‌دهند که از میان ۳۴۵ پایان‌نامه ارشد و دکتری، تنها حدود ۵ درصد از روش‌های میدانی، حدود ۸ درصد از روش‌های ترکیبی و ۸۸ درصد از روش‌های اسنادی استفاده کرده‌اند (حاجی یوسفی و طالبی، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۸).

در خصوص نقطه تمایز تحقیق حاضر نسبت به تحقیقات پیشین باید به این نکته اشاره داشت که در آثار دسته اول اساساً مقالات منتشر شده در نشریه‌های تخصصی مورد بررسی قرار گرفته‌اند (که از نظر ماهیت و شکل تا اندازه قابل توجهی از تحقیقات دانشجویی متفاوت هستند) در حالی که تحقیق حاضر پایان‌نامه‌های دانشجویی دوره ارشد و دکتری را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. آثار گروه دوم به طور خاص پایان‌نامه‌های

دانشجویی را مورد بررسی قرار داده‌اند اما اساساً تحقیق افتخاری تمرکز چندانی بر محتوای روش‌شناختی پایان‌نامه‌ها ندارد و بر مسئله داوری و ارزیابی مباحث روش‌شناختی آنها می‌پردازد. در این میان، تحقیق حاج یوسفی و طالبی با تحقیق حاضر مشابهت محتوایی دارد اما از نظر زمانی و همچنین مصداقی کاملاً متفاوت است. به طور کلی، تحقیق حاضر نسبت به تحقیقات پیشین از نظر زمانی متأخرتر بوده و می‌تواند تا اندازه‌ای گویایی تغییرات حاصله در سال‌های اخیر باشد. از سوی دیگر، تحقیق حاضر با طرح ۱۳ پرسش و مقوله، با جزئیات و دقت بیشتری محتوای روش‌شناختی پایان‌نامه‌ها را مورد ارزیابی قرار داده است که می‌تواند در طراحی الگوی جامعی برای نگارش فصل یا بخش روش‌شناسی در پایان‌نامه‌های علوم سیاسی سودمند باشد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد این مسئله از اهمیت خاصی برخوردار است و این میزان از تحقیقات به هیچ وجه برای آسیب‌شناسی و ارتقاء مباحث روشی پایان‌نامه‌های دانشگاهی کافی نمی‌باشد. به نظر می‌رسد برای ایجاد تحول فراگیر در این زمینه، هر دانشگاه و دانشکده‌ای می‌باید به طور خاص به بررسی آسیب‌شناسی نحوه کاربست و تشریح مباحث روش‌شناختی در پایان‌نامه‌های دانشجویی بپردازد.

۲. الگوی مباحث روشی

الگو و ساختارهای متفاوتی در کتب مرجع برای چگونگی تبیین و نگارش فصل یا بخش «روش» در پایان‌نامه‌های دانشگاهی ارائه شده است. برای نمونه آلن بریمن^۲ در «روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی»، که در اکثر دانشگاه‌های مطرح جهان به عنوان یکی از منابع مهم درس «روش تحقیق» آموزش داده شده و توسط برخی از نظریه‌پردازان مطرح جهان نیز به عنوان کتابی پیشرفته و جامع معرفی شده است (Giddens, 2009, p. 64)؛ به الگوی خاصی برای نگارش فصل یا بخش روش اشاره می‌کند. بریمن، ذیل عنوان ساختار نگارش، پس از ذکر عناوینی مقدماتی، به موضوع «روش تحقیق» اشاره کرده و بعد از آن نیز به «یافته‌های تحقیق»، «بحث و بررسی» و «نتیجه‌گیری» اشاره می‌کند (Bryman, 2012, p. 687). بنابراین از نظر وی مناسب‌ترین مکان برای فصل روش، پس از فصل مرور ادبیات و پیش از فصل یافته‌های تحقیق می‌باشد. طبق نظر او، در این فصل می‌بایست به امور زیر اشاره شود: طرح پژوهش، رویکرد نمونه‌گیری، نحوه دسترسی به نمونه‌ها، روش به‌کار گرفته شده برای

دستیابی به افرادی که پاسخی به درخواست پستی شما برای پر نمودن پرسشنامه‌ها ندادند، ماهیت ابزار گردآوری داده (مانند پرسشنامه، فهرست سؤال‌ها و برنامه‌ریزی مصاحبه، مشاهدات مشارکتی، برنامه‌ریزی مشاهدات، الگوی طراحی شده برای کدگذاری و...) و روش تحلیل داده‌ها (Bryman, 2012, p. 687).

«نورمن بلیکی»^۲ نیز در کتاب «طراحی پژوهش در تحقیقات اجتماعی»، به ارائه ساختاری می‌پردازد که در آن پس از اشاره به عنوان، مسئله، اهداف و سؤال‌های پژوهش، می‌بایست اموری مانند «استراتژی پژوهش»، «منابع، نوع و شکل داده‌ها»، «گزینش از منابع داده‌ها [نمونه‌گیری]» «گردآوری داده‌ها و زمان‌بندی» و «تلخیص و تحلیل داده‌ها» شرح و توضیح داده شوند (Blaikie, 2000, p. 33). در ساختاری بسیار مشابه، سیدامامی نیز در کتاب «پژوهش در علوم سیاسی» به ضرورت اختصاص بخش‌هایی برای «تبیین روش‌های تحقیق» در نگارش طرح‌های پژوهشی اشاره می‌کند. این بخش یا فصل، می‌بایست شامل توضیحاتی در خصوص «انتخاب راهبرد پژوهش»، «منابع، نوع و شکل داده‌ها»، «گزینش مواردی که داده‌ها از آن بدست می‌آید (جمعیت و نمونه موردنظر)»، «روش گردآوری داده‌ها و بُعد زمانی مطالعه»، «تلخیص و تحلیل داده‌ها» و «مسائل و محدودیت‌های تحقیق» باشد (سیدامامی، ۱۳۸۷، صص. ۱۵۰-۱۷۶). تنها موردی که سیدامامی در نسبت با ساختار «بلیکی» افزوده است، «مشکلات و محدودیت‌های پژوهش» می‌باشد. «فاکس و جنینگز» در مقاله‌ای با عنوان «چگونگی نگارش بخش روش‌شناسی و نتایج در تحقیقات تجربی» با نگاهی کلی‌تر، موارد لازم برای طرح در فصل یا بخش «روش» را به چهار دسته «فرایند جمع‌آوری داده»، «طرح تحقیق»، «انتخاب مشارکت‌کنندگان» و «روش تحلیل داده یا استراتژی تحلیل» تقسیم می‌کند (Fox and Jennings, 2014, p. 139). به طور کلی، ذیل این چهار عنوان، می‌بایست روش‌های گردآوری داده، متغیرهای مورد توجه و نحوه عملیات‌سازی آنها، جامعه مورد مطالعه و نحوه نمونه‌گیری از آن، تبیین مجموعه داده‌ها و سرانجام اینکه چه روشی و چرا برای «تحلیل داده‌ها» به کار گرفته خواهد شد، توضیح و شرح داده شوند (Fox and Jennings, 2014, p. 139). با توجه به فلسفه وجودی بخش یا فصل «روش»، در هنگام نگارش فصل یا بخش «روش تحقیق» باید در نظر داشت که اطلاعات لازم برای قضاوت درباره اعتبار تحقیق و یا ظرفیت تجدیدپذیری آنها برای

خواننده فراهم شده و مطالب آنها تا حد ممکن شفاف، دقیق و مؤجز باشد (Fox and Jennings, 2014, p. 139).

با بررسی این ساختارها، می‌توان گفت ۴ مؤلفه مشترک در تمام این دسته‌بندی‌ها به چشم می‌خورند که می‌بایست در فصل یا بخش «روش تحقیق» توضیح داده شوند. این مؤلفه‌های مشترک عبارتند از؛ «طرح تحقیق»، «روش گردآوری داده‌ها»، «جمعیت آماری و روش نمونه‌برداری» و «روش تحلیل داده‌ها». با توجه به جامعیت و مرجعیت نسبی این آثار، مؤلفه‌های مشترک آنها الگو و ساختار برگزیده تحقیق حاضر برای بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دانشکده مطالعات جهان می‌باشد.

۳. روش‌شناسی: تحلیل محتوا

روش اصلی این تحقیق برای گردآوری داده‌ها «تحلیل محتوای کمی» می‌باشد که رویکردی رایج برای تحلیل اسناد و متون می‌باشد (Bryman, 2012, p. 289). تحلیل محتوا، «تکنیکی پژوهشی... برای استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها» است (کرپیندورف، ۱۳۸۳، ص. ۲۵) که با سه شرط «عینیت، انتظام و عمومیت» به بررسی محتوای مدارک اسنادی می‌پردازد (هولستی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶). به عبارت دیگر، تحلیل محتوا «به دنبال کمی‌سازی محتوا بر اساس مفاهیم و دسته‌بندی‌های از پیش تعیین شده و در قالبی نظام‌مند و تجدیدپذیر است» (Bryman, 2012, p. 290). تحلیل محتوا از روش‌های رایج برای مطالعه دقیق و نظام‌مند انواع متن می‌باشد و می‌تواند در زمره روش‌های گردآوری داده محسوب شود (سیدامامی، ۱۳۸۷، ص. ۳۷۷). در ادامه، گام‌های اجرایی در کاربست این روش به تفکیک آمده است:

۳-۱. طراحی سؤال‌ها

برای بررسی دقیق میزان اهتمام و تمایل دانشجویان به کارگیری روش‌های تحقیق تجربی - تفسیری - انتقادی، بررسی نحوه شرح ماهیت این روش‌ها و بررسی شرح نحوه کاربست عملی آنها، ۲۰ سؤال طراحی شده و پاسخ‌های آنها مورد اندازه‌گیری قرار گرفت. سؤال‌ها به دو دسته کلی اطلاعات فردی و محتوایی دسته‌بندی شدند که دسته اول بیشتر به دنبال روشن کردن وضعیت متغیرهای مستقل و دسته دوم نیز به

نوعی به دنبال بررسی وضعیت متغیرهای وابسته بود. در قسمت اول با طرح ۷ سؤال به بررسی اطلاعات اولیه پایان‌نامه (نام دانشجو، استاد راهنما، عنوان پایان‌نامه، گروه یا رشته، سال دفاع، مقطع و رتبه پایان‌نامه) پرداخته است. دسته دوم نیز در ۱۳ سؤال چند گزینه‌ای به بررسی محتوای «روشی» پایان‌نامه‌ها می‌پردازد. در این قسمت، ابتدا در خصوص شکل و فرمت «بخش روش» سؤال‌های مطرح می‌شود (مانند دارا بودن بخش روش، ماهیت روش و نحوه تحقق آن در عمل) که اگر پایان‌نامه‌ای روشی تجربی - تفسیری - انتقادی برگزیده بود می‌توانست وارد قسمت دوم شده و در معرض پرسش‌های جزئی‌تر در خصوص «نحوه تبیین و کاربری روش» اتخاذ شده قرار بگیرد (مانند رویکرد تحقیق، روش گردآوری داده، میزان پایبندی به اصول و مراحل انجام روش و غیره).

۲-۳. جمعیت آماری

جمعیت آماری این پژوهش را تمام پایان‌نامه‌های دفاع شده (چاپ شده) و موجود در کتابخانه دانشکده مطالعات جهان تشکیل می‌دهند. مجموع این پایان‌نامه‌ها که در طی سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۶ دفاع شده‌اند، تعداد ۴۶۳ پایان‌نامه می‌باشد. بر این اساس، کل جمعیت آماری این پژوهش ۴۶۳ پایان‌نامه می‌باشد که به دقت تمام آنها مورد بررسی اولیه قرار گرفته و لیست کاملی از آنها براساس کد (شماره‌ای که کتابخانه دانشکده به آنها داده است)، رشته یا گروه، استاد راهنما، رتبه پایان‌نامه و دوره (سال) دفاع دسته‌بندی شدند تا از میان آنها بر اساس الگوی «نمونه‌برداری چند مرحله‌ای»، جامعه نمونه انتخاب گردد. به طور اجمالی می‌توان گفت، تاریخ دفاع این پایان‌نامه‌ها در یک دوره ۱۰ ساله (از سال ۸۷ تا سال ۹۷) بوده و در ۱۳ رشته مختلف به نگارش درآمده بودند. تعداد و اطلاعات جزئی‌تر این پایان‌نامه‌ها به تفکیک رشته، دوره دفاع، زبان پایان‌نامه و تعداد نمونه‌های انتخاب شده در جدول شماره ۱ به تفصیل آمده است.

۳-۳. نمونه‌گیری

در خصوص فرایند نمونه‌گیری باید خاطر نشان ساخت که با توجه به قصد اولیه این تحقیق برای تعمیم‌یافته‌های خود به کل جامعه آماری و همچنین بهره گرفتن از آن برای

ایجاد زمینه‌ای برای طراحی الگوی نگارش فصل «روش تحقیق»، ضرورت داشت تا از روش‌های نمونه‌گیری تصادفی و «نمونه معرف» استفاده شود؛ چرا که در این نوع از نمونه‌گیری‌ها می‌توان دست به تعمیم زد (Lewis and Ritchie, 2003, p. 268 and Bryman, 2012, p. 176). بر همین اساس روش «نمونه‌گیری چندمرحله‌ای» انتخاب شد. در نمونه‌گیری چندمرحله‌ای «غالباً نمونه‌ها به طور متوالی و با استفاده از یک یا چند شیوه نمونه‌گیری انتخاب می‌شوند»؛ البته این شیوه از نمونه‌گیری منحصر به کاربرد شیوه‌های مختلف نمونه‌گیری نیست و می‌توان از طرق مختلف به نمونه مطلوب دست یافت (کرپندورف، ۱۳۸۳، ص. ۹۰). با توجه به روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای، ابتدا پایان‌نامه‌ها در ۱۳ رشته (یا گروه) و دو مقطع (ارشد و دکتری) تفکیک شده و تعداد پایان‌نامه‌ها در هر رشته احصاء شده و با توجه به نسبت تعداد پایان‌نامه‌ها در هر رشته و بر اساس ترتیب و نظم معینی، تعداد پایان‌نامه‌های نمونه تعیین شد (جدول شماره ۱).

جدول شماره (۱): جامعه آماری و نمونه‌گیری انجام شده

سال‌های پایان‌نامه‌ها	زبان پایان‌نامه	تعداد نمونه انتخابی	معیار نمونه‌گیری	تعداد پایان‌نامه	گروه	
۹۷-۹۴	انگلیسی	۹	۱۰-۱ تا تمام	۹	آمریکا - دکتری	۱
۹۶-۸۷	انگلیسی	۱۸	۱۸ تا ۸۰-۶۱	۷۸	آمریکا - ارشد	۲
۹۷-۸۸	انگلیسی	۱۶	۱۶ تا ۷۰-۶۱	۶۳	بریتانیا	۳
۹۶-۸۹	فرانسوی	۱۴	۱۴ تا ۶۰-۵۱	۵۰	فرانسه	۴
۹۶-۸۹	فارسی / روسی	۱۴	۱۴ تا ۶۰-۵۱	۶۰	روسیه	۵
۹۶-۹۰	اسپانیایی	۱۲	۱۲ تا ۵۰-۴۱	۴۵	آمریکای لاتین	۶
۹۷-۹۲	آلمانی	۱۰	۱۰ تا ۴۰-۳۱	۳۲	آلمان	۷
۹۵-۹۰	انگلیسی	۸	۸ تا ۳۰-۲۱	۳۰	هند	۸
۹۷-۹۲	انگلیسی	۸	۸ تا ۳۰-۲۱	۲۹	ایران	۹

سال‌های پایان‌نامه‌ها	زبان پایان‌نامه	تعداد نمونه انتخابی	معیار نمونه‌گیری	تعداد پایان‌نامه	گروه	
۹۶-۹۴	فارسی/ژاپنی	۶	۶ تا ۲۰-۱۱	۱۱	ژاپن	۱۰
۹۶-۹۴	عربی	۶	۶ تا ۲۰-۱۱	۱۹	فلسطین	۱۱
۹۷-۹۴	عربی	۶	۶ تا ۲۰-۱۱	۲۰	عراق	۱۲
۹۶-۹۴	عربی	۶	۶ تا ۲۰-۱۱	۱۳	مصر	۱۳
۹۶-۹۵	انگلیسی	۴	۱-۱۰ تا تمام	۴	جنوب آفریقا	۱۴
۹۶-۸۷	۷ زبان	۱۳۷		۴۶۳		جمع

در مرحله دوم، برای انتخاب این تعداد از پایان‌نامه‌ها، تمامی پایان‌نامه‌ها در هر رشته بر اساس متغیرها و مؤلفه‌هایی که از پیش تعیین شده بودند (مقطع تحصیلی، دوره دفاع، رتبه پایان‌نامه، استاد راهنما) به دقت مورد شمارش قرار گرفتند. سپس، با توجه به تعداد تعیین شده برای هر رشته، سعی شد تا از هر دوره، رتبه، استاد راهنما و مقطع به نسبت مساوی، پایان‌نامه انتخاب شود. در مجموع ۱۳۷ پایان‌نامه از مقاطع، رشته‌ها، دوره‌ها، رتبه‌ها و اساتید مختلف راهنما انتخاب و مورد بررسی دقیق قرار گرفتند.

۳-۴. کدنامه و مقوله‌های مورد تحقیق

برای دست یافتن به تحلیلی نظام‌مند و تجدیدپذیر، ابتدا می‌بایست متغیرهای پژوهش مشخص شده و تعریف روشن و دقیقی از مقولات مورد بررسی آنها ارائه شود. متغیرها و سازه‌های تحقیق می‌بایست متناسب با پرسش‌ها، فرضیه‌ها و اهداف تحقیق طراحی شوند (سیدامامی، ۱۳۸۷، صص. ۳۸۸-۳۸۹). بر این اساس، در این پژوهش سه متغیر اصلی و کلی (میزان استفاده از روش‌های تجربی - تفسیری - اتقادی، نحوه تشریح ماهیت روش و نحوه کاربست آن) در نظر گرفته شده است. برای اندازه‌گیری این متغیرها، مقولات و شاخص‌های جزئی طراحی شد که مجموعاً ۱۳ سؤال یا مقوله را شکل می‌دهند. دسته اول سؤال‌هایی را در خصوص «حجم بخش روش» و «نوع تحقیق» مطرح می‌کنند (مانند دارا بودن بخش روش، ماهیت روش و نحوه تحقق آن در عمل). با توجه به تمرکز این پژوهش به بررسی میزان اهتمام پایان‌نامه‌ها به روش‌های

تجربی - تفسیری - انتقادی، اگر پایان‌نامه‌ای روشی تجربی - تفسیری - انتقادی برگزیده بود وارد دسته دوم پرسش‌ها شده و در معرض پرسش‌های جزئی‌تری در خصوص «نحوه تبیین و کاربست روش» اتخاذ شده قرار می‌گیرد (مانند طرح تحقیق، روش گردآوری داده، میزان پایبندی به اصول و مراحل انجام روش و غیره). برای کمی‌سازی و عملیاتی نمودن این متغیرها، نیازمند تعریف «مقولات» متناسب هستیم. «مقوله» فضایی است که واحدهای محتوا در آن طبقه‌بندی می‌شوند و این مقولات می‌بایست منعکس‌کننده اهداف پژوهش بوده و در قالبی جامع، مانع و مستقل طراحی شوند (هولستی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۸). با کمک این مقولات به کمی‌سازی متغیرها و سازه‌های تحقیق می‌پردازیم.

۳-۵. ثبت معیارهای یکسان برای کدگذاری

برای اجتناب از هر گونه اعمال سلیقه شخصی در ارزیابی پایان‌نامه‌ها، معیار ثابتی برای کدگذاری تمام پایان‌نامه‌ها اتخاذ شده است. معیار لازم برای بررسی هر سه بخش یا متغیرهای کلی این پژوهش برآمده از چهار اثر مطرح در این زمینه می‌باشد. اثر اول عبارت است از کتاب «روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی» نوشته آلن بریمن (Bryman, 2012). دومین اثر، کتاب «طراحی پژوهش در تحقیقات اجتماعی» نوشته نورمن بلیکی (Blaikie, 2000) است. اثر سوم، مقاله علمی «فاکس و جنینگز» (Fox and Jennings, 2014) با عنوان «چگونگی نگارش بخش روش‌شناسی و نتایج در تحقیقات تجربی» است که به جهت اختصاص آن به موضوع مورد بررسی و طرح مباحث کاربردی و مفید انتخاب شده است. اثر چهارم، کتاب کاووس سیدامامی (۱۳۸۷) - «پژوهش در علوم سیاسی؛ رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی» است که به زبان فارسی منتشر شده است. لازم به ذکر است در مواقع لزوم و به صورت موردی، کتب روشی‌ای که با موضوعات تخصصی‌تری نوشته شده‌اند نیز محل رجوع بوده‌اند.^۵

بررسی آثار چهارگانه منتخب نشان از آن دارد که اولاً، اختصاص بخش یا فصلی به نام «روش تحقیق» در تحقیقات علمی و آکادمیک اجتناب‌ناپذیر است؛ ثانیاً، در خصوص ساختار و محتوای این بخش یا فصل ۴ مؤلفه مشترک وجود دارد که مبنای

ارزیابی در این تحقیق قرار گرفت: طرح تحقیق، روش گردآوری داده‌ها، جمعیت آماری و روش نمونه‌برداری و روش تحلیل داده‌ها.

۴. تحلیل توصیفی

در این قسمت با توجه به الگوی مبنایی پذیرفته شده برای بخش روش رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها، به تحلیل یافته‌ها می‌پردازیم.

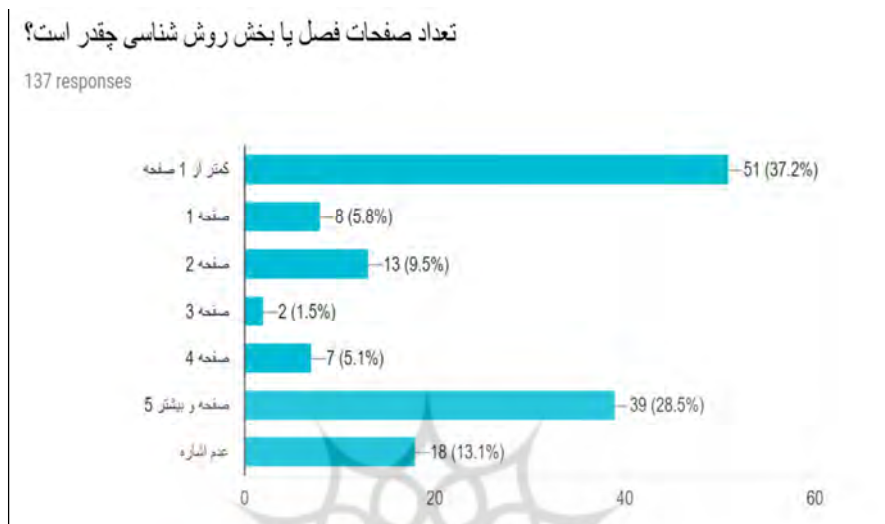
شاخص (۱). وجود بخش روش

در این خصوص، چند شاخص عینی به عنوان ملاک ارزیابی مدنظر بوده است. اولین شاخصی که برای سنجش میزان کاربست روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی در نظر گرفته شده، پرسش ساده از دارا بودن فصل یا بخش مستقلی به نام «روش تحقیق» یا «روش‌شناسی» است که به طور شکلی می‌تواند نشانگر اهمیت روش در هر پایان‌نامه‌ای باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حدود ۸۳ درصد از کل پایان‌نامه‌های بررسی شده (یعنی ۱۱۵ پایان‌نامه) بخش یا فصل مستقلی به نام «روش تحقیق» یا «روش‌شناسی» و تنها چیزی حدود ۱۶ درصد از پایان‌نامه‌ها فصل یا بخشی به این نام نداشته‌اند.

شاخص (۲). حجم مباحث روش

میزان صفحات اختصاص داده شده به بخش یا فصل «روش تحقیق»، دومین شاخص مورد بررسی است. حدود ۳۷ درصد از پایان‌نامه‌ها تنها چیزی کمتر از یک صفحه کامل را برای تبیین روش تحقیق خود در نظر گرفته بودند. به طور قطع می‌توان گفت که در این حجم از پایان‌نامه به درستی نمی‌توان روش تحقیق را شرح داده و نحوه کاربست آن را نیز ذکر کرد. در این میان حدود ۱۳ درصد از پایان‌نامه‌ها نیز در بخش روش خود اساساً اشاره‌ای به روش گردآوری داده و چگونگی انجام پژوهش خود نداشتند و در بخش روش خود به توضیح مسائل دیگری نظیر تئوری یا تاریخچه بحث خود پرداخته بودند. حدود ۲۰ درصد از آنها نیز چیزی میان ۱ یا ۴ صفحه به این موضوع اختصاص داده و ۲۸ درصد نیز ۵ یا بیشتر از ۵ صفحه برای تبیین روش تحقیق خود اختصاص داده بودند (نمودار شماره ۱).

نمودار شماره (۱): تعداد صفحات بخش روش

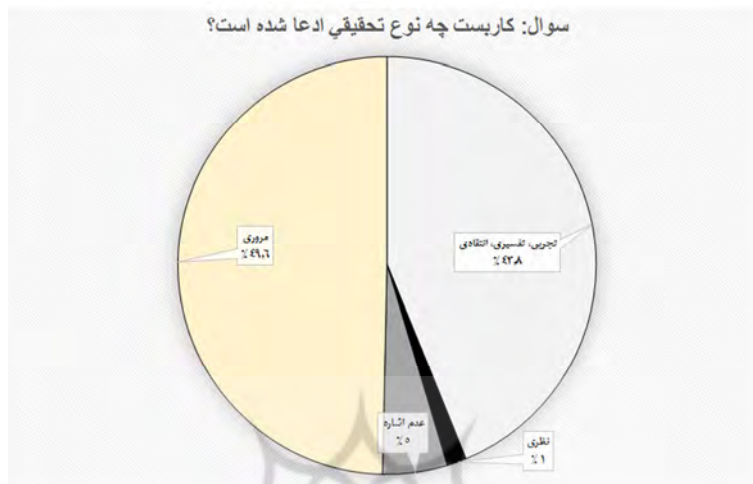

(یافته‌های تحقیق)

شاخص (۳). روش ادعا شده

شاخص مهم دیگری که اساساً جایگاهی بنیادین در کاربرد «روش تحقیق» دارد ناظر به مشخص کردن ماهیت یا نوع پژوهش است؛ اینکه پایان‌نامه‌های مورد بررسی آیا ماهیتی مروری (مرور ادبیات)، نظری و تئوریک و یا ماهیتی تجربی - تفسیری - انتقادی داشتند. پایان‌نامه‌های که ماهیتی مروری یا نظری داشته و یا اشاره‌ای به نوع تحقیق نداشتند به دلیل عدم استفاده از روش‌های متداول تجربی - تفسیری - انتقادی از دایره تحقیق خارج شدند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که چیزی حدود نیمی از پایان‌نامه‌ها (حدود ۵۰ درصد با ۶۸ پایان‌نامه) به انجام تحقیقات مروری اشاره داشتند، ۲ پایان‌نامه (۱/۵ درصد) به انجام پژوهش نظری و ۷ پایان‌نامه (حدود ۵ درصد) از آنها نیز اشاره‌ای به این موضوع نداشتند (نمودار شماره ۲). بنابراین، چیزی حدود ۵۶ درصد از پایان‌نامه‌هایی که مبتنی بر مطالعات مروری بودند با توجه به هدف تحقیق (بررسی میزان کاربرد روش‌های تحقیق تجربی - تفسیری - انتقادی و نحوه تبیین آنها) از ادامه فرآیند بررسی بازمانده و تنها حدود ۴۳ درصد از پایان‌نامه‌ها که رویکردی تجربی - تفسیری - انتقادی برگزیده بودند مورد بررسی بیشتر قرار گرفتند.

نمودار شماره (۲): ماهیت یا نوع تحقیق ادعا شده

(یافته‌های تحقیق)

شاخص (۴). روش به کار گرفته شده

مسئله دیگری که مورد توجه بوده است، نحوه اجرا و کاربری روش‌های ادعا شده در مقام عمل است. ممکن است افراد در بخش روش خود به طور نظری به شرح ماهیت و حتی کاربری روش‌های مختلفی اشاره نمایند اما در عمل راه دیگری در پیش گرفته و مطالعه‌ای مروری انجام دهند. بنابراین ضرورت داشت تا بررسی شود تا چه اندازه دانشجویان در اجرای اصول این روش‌ها موفق بوده‌اند. نتایج تحقیقات نشان می‌دهد که از میان این ۶۰ پایان‌نامه، حدود ۵۸ درصد در عمل نیز تحقیقی تجربی - تفسیری - انتقادی در پیش گرفته و حدود ۴۲ درصد نیز علی‌رغم ادعای صورت گرفته، مطالعات مروری داشته‌اند.

تحلیل داده‌های تحقیق تا کنون نشان می‌دهد که چیزی حدود ۵۶ درصد از ۱۳۷ پایان‌نامه، برای انجام تحقیق خود روشی مروری در پیش گرفته و تنها حدود ۴۴ درصد روشی تجربی - تفسیری - انتقادی در پیش گرفته‌اند. مذاقه و بررسی بیشتر نیز نشان می‌دهد که از میان این تعداد نیز تنها ۵۸ درصد در عمل ماهیتی تجربی - تفسیری - انتقادی داشته و حدود ۴۲ درصد (از ۶۰ پایان‌نامه) علی‌رغم ادعای کاربری روش تجربی - تفسیری - انتقادی در مقام عمل، ماهیتی مروری داشته‌اند. بررسی مواردی نظیر

«روش گردآوری داده»، «شرح ماهیت» و «نحوه کاربست روش»، «میزان پایبندی به اصول و مراحل روش» و نهایتاً «روش تحلیل داده» نشان می‌دهد که برخی از این پایان‌نامه‌ها علی‌رغم ادعای اتخاذ روشی تجربی - تفسیری - انتقادی عملاً موفق به کاربست این نوع از تحقیقات نشده‌اند. بنابراین، به طور کلی می‌توان گفت از ۱۳۷ پایان‌نامه حدود ۷۴ درصد یا از ابتدا با ماهیتی مروری مطالعات خود را آغاز کردند یا اینکه در مراحل بعدی به تحقیق مروری روی آورده‌اند.

در تحلیل و تبیین کلی این نتایج به ویژه آمار ۷۴ درصدی تحقیقات مروری، دو نکته را می‌توان ذکر نمود. نخست آنکه، افرادی که از ابتدا گرایش به تحقیقات مروری داشتند یا اساساً آشنایی با روش‌های تحقیق تجربی - تفسیری - انتقادی نداشتند (چرا که حدود ۸۵ درصد از این پایان‌نامه‌ها برای توضیح روش مطالعه مروری خود تنها به نگارش چند سطر اکتفا کرده و حتی از اشاره به انواع مطالعات مروری، اهمیت آنها و ویژگی‌های ضروری آنها مانند «مرور انتقادی» خودداری کردند) یا اینکه تمایلی (به هر دلیل ممکن) به استفاده از این نوع مطالعات نداشتند. دوم آنکه، در مورد افرادی که علی‌رغم ادعان به کاربست تحقیق تجربی - تفسیری - انتقادی، در مقام عمل به مطالعات مروری سوق می‌یابند، با قطعیت بیشتری می‌توان گفت که از ضعف روشی برخوردار بوده و دانش لازم در این خصوص را ندارند. با توجه به وضعیت هر دو گروه (عدم تمایل به استفاده از روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی یا فقدان دانش لازم در بحث روش) ضرورت دارد تا سیاست‌گذاری مناسبی برای ایجاد تمایل به تحقیقات تجربی - تفسیری - انتقادی و تقویت بنیه روشی دانشجویان صورت پذیرد.

شاخص (۵). انتخاب رویکرد پژوهش

تعیین و انتخاب رویکرد تحقیق یکی از مباحث اصلی و رایج دانشجویان در پایان‌نامه‌های ارشد و دکتری می‌باشد. به نظر می‌رسد در این زمینه نسبت به موضوعات دیگر مطالب دانشجویان از شفافیت بیشتری برخوردار بوده و تقریباً تمامی آنها درک درستی از تحقیقات کمی و تحقیقات کیفی داشتند. اما اینکه کدام رویکرد بیش از دیگری مورد توجه دانشجویان بوده است، باید اشاره داشت که به طور کلی می‌توان دانشکده را دانشکده‌ای کیفی محور ارزیابی کرد چرا که حدود ۸۲ درصد از پایان‌نامه‌ها

رویکردی کیفی اتخاذ کرده و تنها حدود ۱۳ درصد از آنها نسبت به تحقیقات کمی تمایل نشان دادند. در این میان نیز چیزی حدود ۵ درصد از رویکردی آمیخته (هم کمی و هم کیفی) استفاده کردند.

شاخص (۶). تبیین روش گردآوری داده

روش‌هایی که در نمودار زیر ذکر شده است صرفاً روش‌هایی است که توسط دانشجویان در پایان‌نامه‌ها ذکر شده است و لزوماً بدین معنا نیست که عناوینی که ذکر شده است از دقت و صحت لازم برخوردار است. برای مثال، «مطالعه موردی» بیش از آنکه یک روش و تکنیک خاص باشد (مانند مصاحبه یا پیمایش)، بیشتر یک رویکرد پژوهشی است که می‌تواند از روش‌ها و تکنیک‌های مختلفی استفاده کند (Baxter and Agar, 1980 and Fetterman, Jack, 2008, p. 544). موارد دیگری مانند «قوم‌نگاری» (Potter, 1997) نیز به همین صورت بوده و به تعبیری یک بسته روش‌شناختی محسوب می‌شوند که در درون خود دارای تئوری، روش جمع‌آوری داده، روش تحلیل و حتی سبک و نحوه نگارش خاصی می‌باشند. اما از آنجایی که قصد این تحقیق در این مرحله شناسایی تمایلات روشی دانشجویان بوده است، به گزارش صرف آنچه آنان به عنوان روش ذکر کرده‌اند بسنده نموده است. بیشترین روشی که برای جمع‌آوری داده‌ها ادعا شده است، روش تحقیق اسنادی (استفاده از اسناد در معنای وسیع و گسترده آن به عنوان منبع گردآوری داده) است که حدود ۴۱ درصد از ۶۰ پایان‌نامه را بخود اختصاص داده است. در رتبه دوم، تحقیقات مبتنی بر تحلیل گفتمان با حدود ۲۱ درصد و در رتبه سوم رویکرد مطالعه موردی با حدود ۱۸ درصد قرار گرفته است. نکته قابل توجه دیگر در این موضوع، گرایش یک پنجم پایان‌نامه‌ها به اتخاذ بیش از یک روش برای گردآوری داده است که به شرط صحت می‌تواند حائز اهمیت و نقطه مثبتی قلمداد شود. روش‌های دیگر مانند مصاحبه، پیمایش، قوم‌نگاری و فرایندیابی، تحلیل شبکه‌های اجتماعی به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار داشتند.

شاخص (۷). شرح ماهیت روش بکار گرفته شده

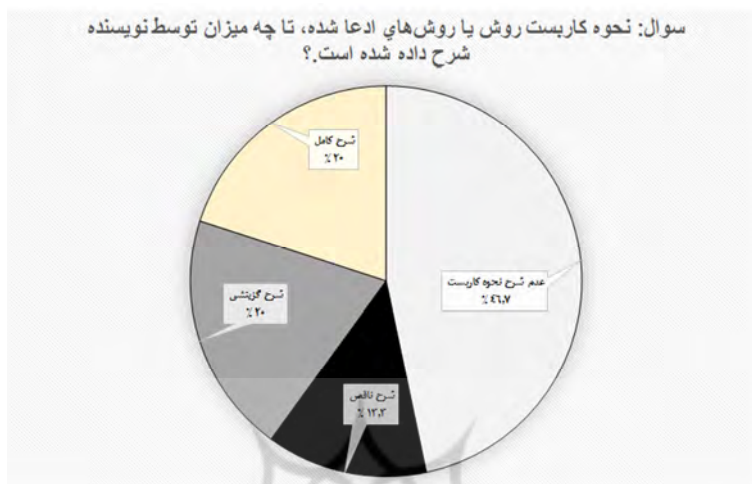
از میان ۶۰ پایان‌نامه، حدود ۲۳ درصد به شرح کامل و جامع ماهیت روش پرداخته و

حدود ۳۱ درصد نیز به شرح‌گزینشی و جزئی پرداخته‌اند. در صورت پذیرش نسبی «شرح‌گزینشی» و جمع آن با میزان «شرح کامل» می‌توان گفت مجموعاً حدود ۵۴ درصد از پایان‌نامه‌های مورد بررسی به میزان قابل قبولی ماهیت روش به‌کار گرفته را تشریح نموده‌اند که نسبتاً میزان قابل توجهی است. در مقابل، ۲۰ درصد از پایان‌نامه‌ها «شرح ناقص و نارسایی» از ماهیت روش خود داشتند و ۲۵ درصد نیز اساساً ماهیت روش ادعا شده را تبیین و تشریح نکرده و صرفاً به ذکر آن به عنوان روش اتخاذ شده بسنده کردند. با جمع این دو گزینه نیز می‌توان گفت، چیزی کمتر از نصف پایان‌نامه‌ها در تشریح ماهیت روش مورد اشاره‌شان موفق نبوده‌اند در حالی که بیش از نصف دانشجویان در این زمینه نسبتاً موفق بوده‌اند.

شاخص (۸). شرح نحوه کاربست روش

۲۰ درصد از پایان‌نامه‌ها موفق به تشریح کامل نحوه کاربست و ۲۰ درصد نیز به صورت‌گزینشی و جزئی نحوه کاربست روش خود را توضیح دادند (نمودار شماره ۳). این درحالی است که حدود ۱۳ درصد شرحی ناقص و نارسا از نحوه کاربست روش مورد اشاره‌شان ارائه کرده و حدود ۴۷ درصد نیز اساساً اشاره‌ای به تبیین نحوه کاربست روش خود نداشته‌اند. به طور کلی می‌توان گفت، ۴۰ درصد از پایان‌نامه‌ها موفق به تبیین میزان قابل قبولی از نحوه کاربست روش خود شده بودند اما ۶۰ درصد مابقی از ارائه تبیین قابل قبول غفلت کرده‌اند. مقایسه نتایج این سؤال با سؤال بالا (ضرورت شرح ماهیت روش) نشان می‌دهد که در میان دانشجویان اهتمام کمتری نسبت به «شرح نحوه کاربست روش» وجود دارد.

نمودار شماره (۳) : میزان شرح نحوه کاربست روش ادعا شده

(یافته‌های تحقیق)

شاخص (۹). پابندی به اصول روش

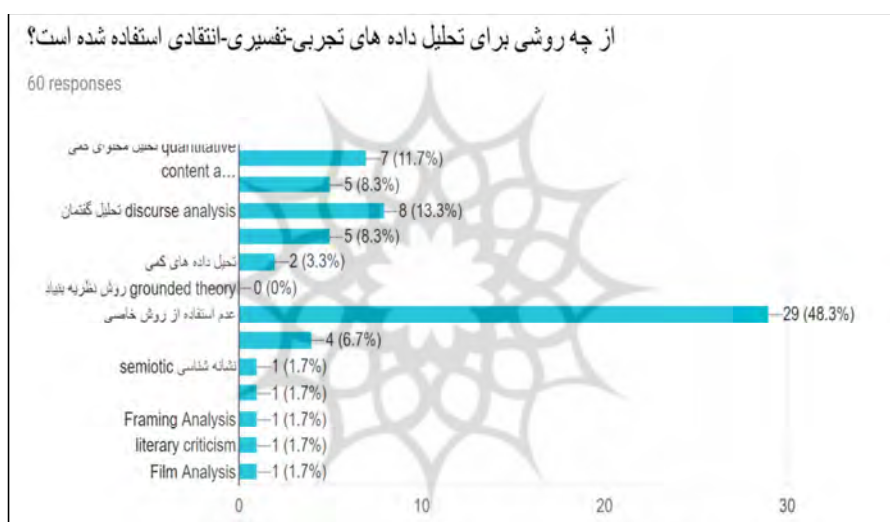
یک چهارم از ۶۰ پایان‌نامه، پابندی کاملی به اصول و مراحل مختلف کاربست روش خود داشته و حدود ۲۲ درصد نیز به صورت گزینشی و جزئی به آن پایبند بوده‌اند. در مقابل، ۱۰ درصد دانشجویان تعهد ناکافی به اصول داشته و حدود ۴۳ درصد نیز اساساً اصول و مراحل مختلف روش مورد اشاره‌شان را رعایت نکرده‌اند (برای مثال، اساساً نمونه‌گیری انجام نداده‌اند). در مجموع، کمتر از نصف (۴۷ درصد) به طور قابل قبولی اصول و مراحل مختلف روشی را رعایت کرده‌اند اما چیزی بیش از نصف (۵۳ درصد) نسبت به رعایت اصول و مراحل ملتزم نبوده‌اند.

شاخص (۱۰). روش تحلیل داده‌ها

روش تحلیل گفتمان با چیزی حدود ۱۳ درصد و تحلیل محتوای کمی با چیزی حدود ۱۲ درصد جزء پرکاربردترین روش‌های تحلیل بودند (نمودار شماره ۴). تحلیل محتوای کیفی و تحلیل محتوای موضوعی^۶ هر کدام با چیزی حدود ۸ درصد در رتبه سوم قرار داشتند. کدگذاری با ۴ پایان‌نامه و تحلیل داده‌های کمی با ۲ پایان‌نامه در رتبه چهارم و روش‌هایی نظیر نشانه‌شناسی، تحلیل فیلم، تحلیل ادبی^۷، تحلیل قالبی^۸ (چارچوبی) هر کدام با یک پایان‌نامه در رتبه بعد قرار می‌گرفتند. در مجموع می‌توان

گفت نیمی از پایان‌نامه‌های تجربی - تفسیری - انتقادی روش خاصی را برای تحلیل داده‌های خود در پیش گرفته بودند اما در مقابل چیزی حدود ۵۰ درصد نیز از روش خاصی برای تحلیل داده‌های خود استفاده نکرده بودند. بخش عمده‌ای از این پایان‌نامه‌ها جزء آن دسته از پایان‌نامه‌هایی بودند که در عمل ماهیت مروری در پیش گرفته بودند اما پایان‌نامه‌هایی نیز بودند که علی‌رغم استفاده از روش‌هایی نظیر مصاحبه و تحقیق اسنادی در مقام تحلیل داده‌های خود، از روش نظام‌مندی استفاده نکرده بودند.

نمودار شماره (۴): روش تحلیل داده‌ها

(یافته‌های تحقیق)

۵. تحلیل استنباطی

یکی از نکات مثبت روشی در این تحقیق، اهتمام ۱۰۰ درصدی برای به کارگیری از این روش‌ها در مقطع دکتری (رشته مطالعات آمریکای شمالی) است. در تمام پایان‌نامه‌های دکتری دانشکده که تا زمان انجام این پژوهش انتشار یافته بودند، فصل یا بخشی به نام «روش تحقیق» یا «روش‌شناسی» وجود داشت که به انجام روش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی اشاره می‌داشتند. از نظر «تشریح ماهیت روش» به کارگرفته شده و «نحوه کاربست عملی آن»، تقریباً تمام پایان‌نامه‌های این مقطع یا شرح کامل و جامعی داشتند یا اینکه به صورت گزینشی به میزان قابل قبولی به شرح و بسط ماهیت

روش و نحوه کاربست آن پرداخته بودند. از جمله دلایل احتمالی این امر می‌توان به تأکید اساتید گروه، آمادگی لازم (با توجه به پشت‌سر گذاردن درس روش تحقیق و نگارش پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، داشتن زمان کافی و در نتیجه داشتن تمایل دانشجویان به انجام روش‌های تجربی و میدانی اشاره داشت.

به طور کلی (با احتساب پایان‌نامه‌های ارشد و دکتری)، چیزی حدود ۴۴ درصد پایان‌نامه‌ها برای به کارگیری روش‌های «تجربی - تفسیری - انتقادی» اهتمام داشتند که این خود می‌تواند حاکی از علاقه دانشجویان و تلاش اساتید و مسئولان دانشکده مطالعات جهان نسبت به کارگیری این‌گونه تحقیقات باشد. البته، از این میزان، چیزی حدود ۵۸ درصد در عمل نیز تحقیقی تجربی - تفسیری - انتقادی انجام دادند و چیزی حدود ۴۲ درصد نیز علی‌رغم ادعای صورت گرفته، مطالعات مروری داشته‌اند. براین اساس، از ۱۳۷ پایان‌نامه چیزی حدود ۲۶ درصد موفق به انجام پژوهش «تجربی - تفسیری - انتقادی» شدند (جدول شماره ۲). در خصوص دلایل احتمالی عدم گرایش و یا ناتوانی برخی دانشجویان در کاربست روش‌های تجربی در نگارش پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد می‌توان به عوامل زیر اشاره داشت: عدم بینش و دانش کافی نسبت به روش‌های تحقیق (تنها گذراندن ۲ واحد درس روش‌شناسی)، نداشتن زمان کافی برای نگارش پایان‌نامه‌ای مبتنی بر اصول روش‌شناختی (۶ ماه یا یک سال)، عدم استقبال برخی از اساتید از انجام تحقیقات تجربی به جهت زمانبر بودن و دشواری‌های آن برای دانشجویان تازه کار.

جدول شماره (۲): نوع تحقیق ادعا شده و به کار گرفته شده در پایان‌نامه

درصد	تعداد پایان‌نامه	نوع تحقیق						
۵۶.۲	۷۷	مروری یا کتابخانه‌ای						
۴۳.۷۹	۶۰	تجربی - تفسیری - انتقادی						
<table border="1"> <tr> <td>۱۸</td> </tr> <tr> <td>۲۶</td> </tr> </table>	۱۸	۲۶	<table border="1"> <tr> <td>۲۵</td> </tr> <tr> <td>۳۵</td> </tr> </table>	۲۵	۳۵	<table border="1"> <tr> <td>در عمل: مروری</td> </tr> <tr> <td>در عمل: تجربی - تفسیری - انتقادی</td> </tr> </table>	در عمل: مروری	در عمل: تجربی - تفسیری - انتقادی
۱۸								
۲۶								
۲۵								
۳۵								
در عمل: مروری								
در عمل: تجربی - تفسیری - انتقادی								
۱۰۰	۱۳۷	جمع						

(یافته‌های تحقیق)

متأسفانه، آمار جامعی از میزان اهتمام دیگر دانشکده‌ها و یا دانشگاه‌ها نسبت به این گونه تحقیقات وجود ندارد تا در مقام مقایسه، جایگاه این دانشکده مشخص شود. با این حال با در نظر گرفتن نتایج تحقیق دلاوری با ۳، ۶ و ۸ درصد مقاله‌های «پژوهشی» (۱۳۸۵، صص. ۱۱۵-۱۱۸)، تحقیق سیدامامی با حدود ۱۸ درصد مقالات «تجربی - تفسیری - انتقادی» (۱۳۸۹، ص. ۱۴۸) و پژوهش حاجی یوسفی و طالبی با حدود ۵ درصد استفاده از روش‌های میدانی و حدود ۸ درصد استفاده از روش‌های ترکیبی، (۱۳۹۰، ص. ۲۰۸) می‌توان گفت پایان‌نامه‌های دانشکده مطالعات جهان حتی با احتساب ۲۶ درصد کاربری عملی روش‌های «تجربی - تفسیری - انتقادی» موفقیت خوبی محسوب می‌شود زیرا نسبت به منتخب پژوهش‌هایی که موفق به انتشار در مجلات پژوهشی و تخصصی شده‌اند از رشد قابل توجهی در کاربری روش‌های «تجربی - تفسیری - انتقادی» برخوردار بوده‌اند.

در خصوص دومین هدف این پژوهش؛ یعنی بررسی میزان و چگونگی تشریح روش‌های ادعایی یا به‌کار گرفته شده در پایان‌نامه‌ها، نتایج تحقیقات حاکی از آن بود که از میان ۶۰ پایان‌نامه‌ای که ادعای انجام تحقیقی تجربی - تفسیری - انتقادی داشتند، حدود ۵۴ درصد به میزان قابل قبولی «ماهیت روش» به‌کار گرفته را تشریح نموده و حدود ۴۰ درصد نیز موفق به تبیین میزان قابل قبولی از «نحوه کاربری روش» خود شده بودند. به نظر می‌رسد دلیل اصلی ناکامی تعداد قابل توجه دانشجویان در تشریح «ماهیت روش» و «نحوه کاربری» آن تا اندازه زیادی به میزان آگاهی آنها از مسائل باز می‌گردد چرا که بسیاری از آنها (حدود ۵۰ درصد) اقدام به تشریح ماهیت و یا نحوه کاربری کرده‌اند اما تلاش آنها میزان کافی نبوده است. یا اینکه در مورد تشریح ماهیت دانشجویان از توفیق بیشتری برخوردار بوده‌اند اما در تشریح نحوه کاربری آگاهی اندکی داشته‌اند. البته تأکید بر کمبود آگاهی از روش‌های تحقیق و مسائل روش‌شناسی، لزوماً نحوه تدریس اساتید روش را مورد چالش قرار نمی‌دهد بلکه بیشتر ناظر به ناکافی بودن تعداد واحدها و دروس الزامی روش تحقیق می‌باشد. البته این میزان از اهتمام دانشجویان به تشریح ماهیت و نحوه کاربری می‌تواند حاکی از تجربه موفق دانشکده مطالعات جهان در پرداختن به روش‌شناسی و روش تحقیق باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت بی‌بدیل بخش «روش» در مطالعات تجربی - تفسیری - انتقادی و ارتقاء جایگاه آن در جوامع آکادمیک ایران، ضرورت دارد تا الگوی خاصی برای نگارش فصل یا بخش «روش» در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری طراحی شود. البته بخش اعظمی از این کار نیازمند مشارکت و فعالیت علمی اساتید و پژوهشگران عرصه «روش تحقیق» می‌باشد تا از این طریق مقدمات تولید ادبیات را فراهم نموده و فرهنگ‌سازی لازم برای تعهد دانشجویان به مسئله روش را ایجاد نمایند. تحقیق حاضر، تا اندازه‌ای کاستی‌ها و نقاط قوت بخشی از پایان‌نامه‌های آکادمیک را روشن ساخت تا بتواند مقدمه‌ای برای شناخت ضرورت‌ها و بایسته‌های «الگویی بومی» برای فرهنگ علمی و جامعه آکادمیک و دانشگاهی ایران باشد.

نکته‌ای دیگری که می‌تواند دانشجویان را در انجام تحقیقات تجربی - تفسیری - انتقادی و همچنین نگارش فصل روش کمک کند پرداختن به روش‌ها و اصول کاربردی در کنار مسائل نظری و معرفت‌شناختی می‌باشد. چرا که غوطه‌ور شدن در دریای مناظرات و مباحث معرفت‌شناختی در کوتاه‌مدت نمی‌تواند حاصلی برای یک دانشجو و یا یک پژوهشگر داشته باشد و چه بسا اینکه او را دچار حیرانی و سرگردانی نماید. حال اینکه مهارت‌یابی در تکنیک‌ها و مباحث کاربردی چگونگی انجام پژوهش‌های تجربی - تفسیری - انتقادی اولاً در کوتاه‌مدت امکان‌پذیر بوده و ثانیاً می‌تواند راهگشای دانشجویان در مقام عمل بوده و آنها را موفق به انجام این‌گونه تحقیقات نماید.

یادداشت‌ها

۱. این مقاله برگرفته از پروژه «رساله و روش؛ بررسی وضعیت کاربری روش‌های تحقیق در پایان‌نامه‌های دانشکده مطالعات جهان»، است که با حمایت مؤسسه مطالعات آمریکایی شمالی و اروپا، به انجام رسیده است. تاریخ اتمام پروژه، خرداد ۱۳۹۹ می‌باشد.

2. Alan Bryman

3. Norman Blaikie

4. Fox and Jennings

۵. برخی از این کتب تخصصی و نویسندگان آن عبارتند از: «دی. ای. دواس» (De Vaus, 2002) در پیمایش، «جنیفر میسون» (Mason, 1996) و «روبین» (Rubin, 1995) در مصاحبه‌های کیفی، «لورنس نیومن» (Neuman, 2000) در رویکردهای کمی و کیفی، «گلیزر و اشتراوس» (Glaser and Strauss, 1967) در روش نظریه - بنیاد، «رابرت ین» (Yin, 2003) در مطالعه موردی، «میشل آگر» (Agar, 1996) در قوم‌نگاری، «آل. آر هولستی» (۱۳۸۰) و «کریپندورف» (۱۳۸۳) در تحلیل محتوا، و «ون دایک» (۱۳۸۲) و «فیرکلاف» (Fairclough, 2001) در تحلیل گفتمان.

6. Thematic analysis

7. Literary analysis

8. Framing analysis

کتابنامه

- افتخاری، قاسم (۱۳۸۵). «بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دوره دکتری علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱(۵)، ۲۱-۱.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد و طالبی، معصومه (۱۳۹۰). «مسئله و روش پژوهش در پایان‌نامه‌های علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه شهید بهشتی»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۶(۲۶)، ۲۱۶-۱۹۹.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۸۲). «بحران روش‌شناسی در علوم سیاسی»، علوم سیاسی، ۶(۲۲)، ۱۷۴-۱۵۳.
- دلاوری، ابوالفضل (۱۳۸۵). «ویژگی‌ها و گرایش‌های علوم سیاسی در ایران: نگاهی از دریچه نشریات تخصصی این رشته»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱(۵)، ۱۲۰-۹۵.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۸۷). پژوهش در علوم سیاسی؛ رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی و انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- سیدامامی، کاووس (۱۳۸۹). «جای خالی پژوهش‌های تجربی در علوم سیاسی ایران»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲(۵)، ۱۶۲-۱۴۳.
- کریپندورف، کلوس (۱۳۸۳). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی (هوشنگ نایبی، مترجم).

تهران: نشر نی.

وندایک، تئون ای. (۱۳۸۲). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی* (ترجمه گروه مترجمان)، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
ویلر، دیوید و ویلر، جودیت (۱۳۸۰). *تجربه‌گرایی در جامعه‌شناسی* (حسن شمس‌آوری، مترجم)، تهران: نشر مرکز.
هولستی، آل. آر (۱۳۸۰). *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی* (نادر سالارزاده امیری، مترجم). تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

- Agar, Michael (1980). *The Professional Stranger: an Informal Introduction to Ethnography*. London: Academic Press.
- Baxter, Pamela and Jack, Susan (2008). "Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers", *The Qualitative Report*. 13(4), 544-559.
- Blaikie, Norman (2000). *Designing Social Research*. Cambridge: Polity Press.
- Bryman, Alan (2012). *Social Research Method*. 4th Edition, Oxford: Oxford University Press.
- De Vaus, D. (2002). *Surveys in Social Research*. (5th Ed), London: Routledge.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. London: Longman.
- Fetterman, D. (1989). *Ethnography: Step by Step*. London: Sage Publication.
- Fox, Bryanna and Jennings, Wesley (2014). "How to Write a Methodology and Results Section for Empirical Research", *Journal of Criminal Justice Education*. 25(2), 137-156.
- Giddens, Anthony (2009). *Sociology*. 6th Edition, Cambridge: Polity Press.
- Glaser, B. G. and Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lewis, Jane and Ritchie, Jane (2003). "Generalising from Qualitative Research", In Ritchie, Jane and Lewis, Jane (eds.), *Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers* (263-286). London: Sage Publications Ltd.
- Neuman, L. (2000). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.
- Potter, Jonathan (1997). "Discourse Analysis as a Way of Analysing Naturally Occurring Talk", In: D. Silverman (ed.) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Sage.
- Rubin, H. J. (1995). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*. London: Sage.
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research; Design and Methods*. London: Sage.